

ІРИНА ПОПОВА,

доктор філософських наук, професор кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.Мечникова

**Публічність соціології
(доповідь на I Міжнародних соціологічних читаннях
пам'яті Наталії Паніної, 10 грудня 2007 року, Київ)**

Мій виступ багато в чому співзвучний із тим, про що говорив Віль Савбанович Бакіров. Я знаю також, що сьогодні на другу половину дня заплановано спеціальну доповідь “Про місію соціології”. Отже, питання про публічність соціології та про те, чому публічність функціонування соціології в Україні є проблемою.

Відомо, що питання стосовно публічності соціології спричинилося до гострої дискусії на XVI Міжнародному соціологічному конгресі у 2006 році. Порушив це питання у вітальному слові экс-президент Міжнародної соціологічної асоціації П.Штомпка. Він звернув увагу на те, що соціологія дедалі більше віддаляється від громадських кіл, дедалі більше занурюється у свою професійну сферу. Втім, він вважає, що публічність соціології — це необхідна її риса, необхідна її характеристика. І без неї, без публічності та громадянськості соціологія насправді втрачає свій суспільний престиж. Звісно, популяризація соціології не має підміняти її наукових завдань і її, так би мовити, наукової суті. Але, з іншого боку, відсутність публічності призводить до такого становища соціології в суспільстві, коли наукове знання не підтверджує свого суспільного значення.

Цю позицію П.Штомпка послідовно відстоює як у своїй науково-дослідницькій роботі, так і в теоретичних студіях. Я хотіла б звернути увагу присутніх на його надзвичайно цікаву статтю “Соціологічна теорія і соціологічна уява”. Вона спершу була розміщена в Інтернеті, а потім надрукована в часопису “Социологические исследования”. Тут Штомпка класифікує теорії, вирізняючи чотири типи їх. Класифікація здійснюється за

такими критеріями: теорія “чого”, теорія “для кого” і теорія “для чого”. Особливу увагу Штомпка звертає на так звані пояснювальні теорії. Він так роз'яснює їхню особливість, користуючись запропонованими критеріями. Це теорії “чого” — теорії реальних нагальних проблем, з якими має справу більшість населення. Теорії найгостріших соціальних проблем: злочинності, наркоманії, бідності тощо. Не буду все перелічувати — ми цілком уявляємо, що це таке. “Для кого” — от що найцікавіше: пояснювальні теорії створюються для пересічних людей, для так званих *common people*. Наголошу, що в інтерпретації Штомпки цей термін не містить того іронічного, зневажливого смислу, що його надають іноді цим словам наші соціологи. “Для чого” створюються ці теорії? Для того, щоби пояснити простим людям, що відбувається в суспільстві, щоб зорієнтувати їх у тих проблемах, на які вони постійно наражаються. Призначення цих теорій — звернути увагу пересічних людей і їхнє мислення на те, як можна розв'язати ці проблеми. От ця позиція мені вельми симпатична. Понад те, П.Штомпка говорить, що саме цих теорій ми маємо насамперед навчати студентів, роз'яснюючи у процесі викладання значимість цих теорій. Про це скажу його словами: “Викладання соціології не зводиться до книжкової соціології, воно має орієнтувати на соціологію життя, що вможливорює глибші інтерпретації і краще розуміння того, що нас оточує”. Хотіла б звернути увагу також на слово “інтерпретація”, позаяк до цього я повернуся далі.

Отже, я висловлюю солідарність із позицією Штомпки. І з цієї позиції я маю намір зараз виступати. Вважаю, що соціологія, за самою своєю сутністю, є публічною наукою, якщо мати на увазі, що вона вивчає людину в суспільстві і суспільство в людині, має в полі зору найрізноманітніші сфери, найрізноманітніші властивості, характеристики, вияви особистості. Соціологія має бути публічною наукою і є такою, а також є підґрунтям громадянськості. Нам про це не можна забувати. Ми маємо пам'ятати, що соціологічна істина завжди перебуває на перетині наукових міркувань і соціальної реальності. Осмислення цієї реальності й суспільної практики — це наше завдання, наше покликання, і про це нам завжди треба пам'ятати.

Далі я хотіла б конкретизувати проблему публічності, маючи на увазі різноманітні її аспекти. Перший аспект — це аспект взаємодії соціології й суспільства, взаємодії соціології із широкою аудиторією. Йдеться про той аспект проблеми, який я заторкувала раніше: тобто питання стосовно популяризації соціології. Згадаймо, що з цього приводу говорив Чарлз Мілс. На його думку, соціологи мають навчитися популяризувати свої ідеї й робити це зрозумілими словами, зрозумілою мовою. Завдання соціолога полягає в тому, щоб навчитися перекладати наукову мову мовою, зрозумілою для широкої аудиторії.

Інший аспект проблеми публічності — це питання взаємодії соціології та влади. Якщо поставити його прямо, то воно звучатиме так: чи маємо ми співпрацювати з владою? І я відповім на це питання таким чином — так, маємо. Не лише маємо, але соціологам просто необхідно співпрацювати з владою. Інша річ — у чому має виражатися ця співпраця і як нам належить поводитися в даному випадку, які позиції ми покликані захищати. Цю проблему не варто зводити до політизації соціології, оскільки політизація на-

справді може містити в собі негативний смисл, про що сьогодні вже йшлося. Співпраця має полягати в тому, щоб звертати увагу влади на соціальні хвороби й спонукати її до найдоцільнішого, із погляду інтересів суспільства, інтересів пересічних людей, розв'язання соціальних проблем.

І третій аспект (не знаю, чи вдасться мені його висвітлити) — це питання співвідношення професіоналізму та громадянськості. Чи немає суперечності між тим і тим? З моєї точки зору — ні. Понад те, я глибоко впевнена, що саме громадянська відповідальність зумовлює і необхідність високого нашого професіоналізму, а брак останнього часто призводить до безвідповідальних висновків. Тому найчастіше, коли бачу, яких висновків доходять соціологи в результаті проведених досліджень, думаю: дякувати Богові, що не беруть до уваги ті “знання”, котрі ми продукуємо, і не керуються ними в управлінській практиці. Це те, що я хотіла б у найзагальнішій формі сказати, маючи на увазі взаємовідносини професіоналізму та громадянськості.

А тепер дозвольте мені вдатися до спогадів. Я маю можливість і маю право на це. Річ у тім, що я в соціології від самого початку формування радянської соціології та створення Радянської соціологічної асоціації. Вже тоді була членом комісії з етики і зараз завершую свій соціологічний шлях як голова комісії з етики САУ. У зв'язку з цим хочу сказати, в чому я не зовсім погоджуюся із Вілем Савбановичем Бакіровим, який вважає, що радянська соціологія працювала ледь не в підпіллі. Я не буду зараз говорити, якими мотивами керувалися “сильні світу цього”, ухвалюючи рішення про створення Радянської соціологічної асоціації й даючи санкцію на її вихід на міжнародну арену. Спинюся на тому, якими були наші мотиви, що приваблювало нас до занять соціологією і що собою становила соціологія 1960-х — 1970-х років. Для нас це була не просто романтика, бажання звідати незвідане. Мотиви були цілком конкретними — це висока громадянськість, бажання розібратися в тому, що відбувається, прагнення допомогти розв'язати нагальні соціальні проблеми. Ми були ентузіастами, інколи відмовлялися багато від чого, працювали активно і з інтересом. Назву імена (про декого вже йшлося) українських соціологів, які стояли біля джерел радянської соціології. Це передусім Чорноволенко, потім Матусевич, Ручка, Якуба, Суїменко, Сохань, Сакада, Тарасенко, Волович та ін.

Ми по-справжньому були ентузіастами. І не треба забувати, що радянська соціологія формувалася паралельно з тим самим рухом шістдесятників, про який часто згадують. Ми всі, хто стояв біля джерел радянської соціології, справді були шістдесятниками. Але що я хотіла б сказати, заперечуючи кваліфікації цього періоду як часу “підпільної соціології”: ми мали куди більше, ніж зараз, можливостей для проведення масштабних, саме потрібних і актуальних досліджень. Було чимало цікавого зроблено, багато напрацьовано. В Україні, наприклад, широко досліджувалися проблеми взаємовідносин сім'ї та професійної орієнтації. Ці дослідження, якщо пам'ятає, проводили у відділі В.Чорноволенка, і дехто із присутніх тут брав участь у цих дослідженнях. Проводили й інші масштабні дослідження, що стосувалися часом вельми гострих питань і були актуальними для суспільства. Але головне полягає в тому, що ми широко популяризували всі ці дані.

Ми здійснювали дослідження на заводах, у цехах, у колгоспах, у найрізноманітніших трудових колективах, вивчали стан справ у сільськогосподарських районах. І після цього обов'язково доповідали про результати досліджень на засіданнях так званих партійно-господарських активів, на загальних зборах і в бесідах із працівниками тих чи тих обстежуваних підприємств. Цікаво те, що незрідка ми отримували дані, які були певною мірою несподіваними для досліджуваних і про які вони довідувалися із користю для себе. Про результати досліджень ми неодмінно повідомляли в газетних публікаціях.

У своїй книжці "Діагноз часу" я намагалася дати характеристику не лише того, що становило собою радянське суспільство певного періоду. Я мала за мету дати уявлення і про те, якою була радянська соціологія і як ми працювали. Я послалася там на силу-силенну матеріалів, перелічила десятки наших публікацій у газетах і довідок, переданих до різних органів влади. Слід зважити також і на те, що в той час газета приходила практично в кожен дім. Люди передплачували газети, населення знало про наші дослідження й відгукувалося на наші публікації. До нас приходили звідусіль, надсилали листи. Частина листів у нас збереглася, й уже значно пізніше ми їх проаналізували. До нас на кафедру приходили люди й ділилися своїми проблемами. Нас поважали і нам довіряли, і це нас надихало й підтримувало.

Далі про взаємовідносини з владою. Влада зважала на нас і прислухалася до нас. Особливий інтерес виявляли партійні органи, які навіть допомагали нам. І Микола Олександрович Шульга не спіймає мене на брехні, адже знає це. Існували доволі кваліфіковані соціологічні служби у Верховній Раді України, у ЦК Компартії України (при Відділі агітації та пропаганди). За завданнями ЦК проводилися масштабні дослідження по всій Україні щодо соціальної справедливості. Ми обстежували підприємства, робили вибірку найрізноманітніших трудових колективів і з'ясовували ставлення людей до соціальної справедливості, визначали, які існують осередки негараздів, намагалися, вивчаючи документацію і реальну ситуацію, з'ясувати чинники, що їх породжують. За результатами дослідження були підготовлені інформаційні листи, доповідні записки, що направлялися в різні органи: і в міські, і в обласні, і в центральні. Все це було — і не треба про це забувати.

Що ж зараз? На мою думку, соціологія в нашому суспільстві втратила свій суспільний престиж. Нас не поважає населення, і нас ігнорує влада. От що відбувається в наш час. Важко про це говорити, але це факт. Я не намагатимуся з'ясувати причини того, що відбувається, — це дуже серйозне питання, й воно потребує серйозного обговорення. У чомусь винні й ми, соціологи, хоча чимало робиться корисного, і я б не сказала, що низько оцінюю рівень сучасної соціології в Україні. Ні, багато дуже цікавих і корисних досліджень в Україні, приміром, про соціальну нерівність і міжкласові соціальні стратифікації, про соціальну ідентифікацію. Усе це є, але багато актуальних проблем усе ж таки соціологи обминають. Гострі актуальні проблеми ми не досліджуємо, тим паче масштабно. І якщо навіть якісь дослідження, що мають практичне значення, і проводяться, управлінські структури на них не реагують. Ми, наприклад, у зв'язку з проведенням круг-

лого столу на тему “Соціологічне забезпечення соціальних реформ” зіткнулися з такою річчю, як житлово-комунальна реформа. Виявляється, там дуже багато чого можуть зробити соціологи. Наукова проблема, що лежить в основі всіх цих процесів, — це проблема комуналістських зв'язків. Це класична проблема *neighborhood*, якій чималу увагу свого часу приділяли соціологи. І без розв'язання цієї проблеми, без розуміння того, що являють собою наші комуналістські зв'язки, неможливо серйозно розв'язувати проблеми житлово-комунального господарства і здійснювати його реформування. Інша проблема, з якою ми зіткнулися, — безпритульність дітей. Вона розв'язується злочинно неефективно. Доцент нашої кафедри Олена Володимирівна Князева спільно зі студентами здійснила колосальну роботу. Понад три із половиною тисячі особових справ дітей, котрі потрапляли до притулку впродовж п'яти років, були перенесені на електронні носії. Матеріал, що міститься в електронній базі даних, був нами проаналізований. Сьогодні я передала цей звіт для розміщення на сайті Асоціації. Ви не можете собі уявити, що відбувається й наскільки неефективно працює так звана “система подолання безпритульності”. І вада її полягає вже в тій обліковій документації, що надходить із державних структур, із відповідних відомств. Ці матеріали просто неможливо читати. Я телефонувала до управління, звідки надходять ці документи, щоб дізнатися, з якими науковими групами вони радилися при створенні їх, хто їм допомагав розробляти шкали, визначати позиції, які потрібно заповнювати. Вони відповіли, що ні з ким — самі виробляють всі ці опуси. Однак 2005 року, як ви знаєте, було ухвалено концепцію державної програми із боротьби з безпритульністю, яка назагал не витримує жодної критики й у створенні якої, наскільки мені відомо, не брали участі ані дослідники, ані спеціалісти, які безпосередньо працюють із безпритульними дітьми. А такого штибу постанов, законів і указів, під час підготовки яких наукова і, зокрема, соціологічна експертиза ігнорується, безліч у нашій управлінській практиці.

Я вважаю, що однією із серйозних вад нашої соціології є те, що ми не проводимо панельних досліджень. На мою думку, ті дослідження, що проводилися 1970-ми роками, варто було б зараз повторити, наприклад, дослідження уявлень про справедливість, дослідження співвідношення сім'ї й професійної орієнтації молоді, трудової мотивації й самопочуття працівників у різних трудових колективах. Раніше було проведено змістовне дослідження, присвячене проблемам демократизації суспільства і розвитку особистості, результати якого вміщено в брошурі Є.Головахи, І.Бекешкіної та В.Небоженка. Мені здається, що цікаво було б провести аналогічне дослідження зараз і дізнатися, зокрема, чи змінилися уявлення людей про демократію і якою тепер є тенденція “розвитку особистості”. Масштабні порівняльні дослідження необхідні. Якби у нас були такі динамічні ряди, то ми могли б вийти на конче серйозні проблеми, простежити структурні зміни, й можна було б осмислювати те, що відбувається. Я закликаю до того, щоб молоді соціологи уважніше поставилися до тих досліджень, що були проведені у 1960-х, 1970-х і 1980-х роках. Проте я цілком усвідомлюю, що повторення масштабних досліджень неможливе за такого ставлення до соціології з боку

суспільства, і особливо — з боку владних структур. Зміна цього ставлення має стати першочерговим завданням нашої професійної асоціації.

Далі — про професіоналізм. У виступі Н.Паніної, опублікованому в збірнику “Соціологічне знання і політика”, звернено увагу на вади організаційного плану, морального плану, методичного плану. А.Горбачик висловився з приводу методичних проблем, поданих як методологічні. Справді, методологія відіграє дуже важливу роль, але я розумію під методологією не просто сукупність методів, а певне засновкове знання, деяку мета-теорію, перетворену на інструмент пізнання. Відповідно до цього спробую сформулювати проблему професіоналізму в тому вигляді, в якому, на мою думку, ця проблема є для нашої соціології найбільш актуальною. Свого часу, коли ми лишень розпочинали, подолання непрофесіоналізму полягало в тому, щоб опанувати емпіричні методи, що потребують також певної математичної підготовки. Тому ми співпрацювали з математиками, фізиками: у нас був В.Максименко, у В.Чорноволенка — В.Паніотто тощо. І ми з їхньою допомогою долали нашу певного роду меншовартість. Зараз непрофесіоналізм, із моєї точки зору, полягає в іншому. Він полягає в тому, що нерідко за частоколом цифр і надлишком емпіричних даних немає думки, немає ідеї, розуміння структурних взаємодій. Багато наших досліджень хибують саме на слабку інтерпретацію, на невміння користуватися процедурою розуміння і пояснення, на відсутність осмислення презентованого матеріалу.

Особливу увагу я б хотіла звернути на розвиток здатності інтерпретувати повсякденні смисли, із чим нам постійно доводиться стикатися. Ми забуваємо, що слова, в яких виражене ставлення респондентів до того чи того явища, є символами. Їхній не лише первинний, а й вторинний, символічний смисл визначається відповідною культурою і субкультурою, практичною ситуацією, на тлі якої здійснюється дослідження. Уміння адекватно “прочитувати” ці смисли, а також поєднувати аналіз вербальної інформації із вивченням реальної ситуації, сукупністю предметно-практичних дій, що породжують символічні повсякденні смисли, — у цьому полягає майстерність і професіоналізм соціолога. І це, як на мене, зараз є дуже важливою проблемою вдосконалення нашого соціологічного знання.

У здатності адекватно “зрозуміти” наших співвітчизників виявляється не тільки професіоналізм, а й громадянськість. Адже коли у схильності до “твердої руки” ми бачимо свідчення тоталітаристського мислення наших співвітчизників, а в негативному чи байдужому ставленні до парламентаризму, багатопартійності та свободи слова — неприйняття демократії та висловлюємо сумнів у тому, чи потрібна вона взагалі нашим співвітчизникам, ми демонструємо не лишень неучтво, а й свою антигромадянську позицію. Скажу більше: афішування “демократичності” нашого суспільства, постійне вживання терміна “демократія” у ситуації сваволі й реального безправ'я людей, неабиякого поширення бідності та злиднів є блюзнірством, бо призводить до девальвації цього слова, до повсякденного сприйняття демократії як ситуації, за якої “все дозволено”, і проти цього “пересічна людина” не має ніякого захисту. Іншими словами, на тлі нашої практики термін

цей набуває сенсу, прямо протилежного тому, який вкладає в нього дослідник.

Хочу висловити також своє ставлення до терміна “наздоганяльна соціологія”, що його використовують для позначення нашої соціології. Я проти нього, як і проти терміна “наздоганяльна модернізація” для характеристики того, що відбувається з нашою країною. Нікого не треба наздоганяти. Треба просто чесно і з відповідальністю ставитися до своєї справи й намагатися максимально підвищувати рівень професіоналізму та громадянськості.

Наостанок хочу послатися на цікаву бесіду, опубліковану в останньому номері часопису “Соціальна реальність”. Це бесіда Бориса Доктора із Михайлом Тарусіним. Тарусін належить до другого покоління соціологів, і, зокрема, він розповідає, що відчував свого часу, якою видавалася йому соціологія 1960–1970-х років. Співбесідник Б.Доктора належить до покоління соціологів, які почали працювати у 1980-ті й не мали того джерела суспільного ентузіазму, що був імпульсом соціології у 1960-х. Про це він сказав так: “Наші вчителі відштовхувалися від ортодоксального марксизму, тобто мали непогану пружину. Натомість ми, заперечивши марксизм, від самого початку відштовхувалися від пустоти. Мабуть, 1960-ті роки, попри всю наївність платформи виправленого марксизму, були все ж таки часом утвердження. Ми формувалися за часів заперечення, але заперечення не може бути продуктивним — у ньому немає мети, немає опори, нема смислу”. Додам лише, що “пружиною” для соціологів 1960–1970-х, джерелом їхнього натхнення був не лише ортодоксальний марксизм, а й багато чого іншого, про що я сьогодні говорила. І головне, що я хотіла б сказати нашим молодим соціологам: “Пам'ятайте, що за вами — не порожнеча, вам є від чого відштовхуватися. Ми були і ми ще є, тож бажаю вам активно й успішно працювати на благородній ниві соціології”.